

УДК 304:316.66

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.39>

І. Д. Олійник

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1291-2499>

аспірант кафедри філософії

Київського університету імені Бориса Грінченка

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ІЗОЛЯЦІЯ ТА ЯК ЗАСАДНИЧІ ПАРАМЕТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕКАРНИХ ПРАКТИК

Постановка проблеми у загальному вигляді та аналіз досліджень і публікацій з теми. Економічна модель трудових відносин, яка передбачала постійне працевлаштування і забезпечувала соціальну захищеність працівників, все більше витісняється гнучкими, тимчасовими і нестійкими формами зайнятості. Про це зокрема свідчать наступні цифри: у Великій Британії таких осіб майже 15% [1], у Німеччині – 20% [2], у Франції та Нідерландах – понад 50%. Навіть в Японії порушена традиція довічного найму працівників. За версією Д. Пілінга з *Financial Times* [3], близько 40% працівників в Японії зайняті на низькооплачуваних роботах з гнучким графіком праці. Роботу без довгострокових гарантій і надійного заробітку особливо у стосунку до розповсюдження «нестандартної» зайнятості в неоліберальну епоху часто відносять до прекарних практик (від лат. *precarium*, англ. *precariat* і *precarious* – нестабільний, негарантований), ґрунтовний опис яких здійснив британський економіст і соціолог Гай Стендінг у роботі «Прекаріат: новий небезпечний клас». Головною характеристикою представників цього класу є статус «постійно» тимчасово зайнятих. Відсутність постійного прибутку чи стабільного заробітку робить їхнє становище хронічно непевним. Людям прекаріату, за Г. Стендінгом, притаманні чотири основні відчуття: постійне невдоволення своїм становищем і життям загалом; аномія, втрата орієнтирів у повсякденному існуванні; неспокій і відчуження від соціуму. Відсутність постійного прибутку чи стабільного заробітку робить їхнє становище хронічно непевним [4].

Попри те, що гнучкі і нестандартні форми зайнятості не завжди можна характеризувати як прекарні (виходячи з характеристик Г. Стендінга, не можна, наприклад, до прекаріату відносити представників т.зв. «креативного класу», які переважно не мають стабільної зайнятості), варто з'ясувати теоретичні витoki аналізу явища прекарності, яке все охоплює все більші прошарки суспільства і робить соціально вразливими не тільки мігрантів і найбідніших, не тільки вагітних робітниць, не тільки молоді й студентів, не тільки робітників фізичної праці, але й працівників бюджетної сфери, від дворників до держслужбовців і лікарів.

Прекарність має далекосяжні наслідки, які зачіпають багато сфер соціальних наук, в яких розглядаються наслідки впливу прекарних практик на характер роботи, створення робочих місць і досвід роботи людей, а також на різного роду соціальні почуття (стабільність, стрес, аномія), соціальні інститути (наприклад, родина, громада) і соціально-політичні процеси (наприклад, демократизація, лібералізація). На мою думку, вихідні методологічні позиції прекарності та її суб'єктів пов'язані з аналізом притаманних прекаріату соціальних почуттів – маргінальності та соціальної ізоляції. Саме в такому методологічному напрямі розпочалися дослідження цього поняття, коли воно почало використовуватися в науковому дискурсі Європи для позначення специфічного соціального прошарку людей, які мають тимчасову роботу і не мають змоги опинитися у професійному штаті певного підприємства. Маргінальність при цьому слід розуміти як наслідок соціальної нестабільності, яка зводиться дуже часто до ідеї державної доктрини. Приміром, СРСР під гаслом «пролетаризації» люмпенізованих мас і практики керованих міграцій успішно розмивав національну ідентичність в радянських республіках.

Метою статті є аналіз прекарних практик через ідеї маргіналізації, яку я розумію як утримання людини в ситуації «між» соціальними групами, та визначення певних стійких соціальних рис представників цього проміжного становища.

Виклад основного матеріалу. Початок дослідженням причин маргіналізації у соціокультурному контексті поклав французький соціолог Е. Дюркгейм. Згідно з його баченням, маргінальні групи присутні у будь-якому суспільстві, їхню появу спричиняє аномія, стан невизначеності, коли маргінал на індивідуальному рівні здійснює перехід від нормативно-ціннісної системи однієї групи до нормативно-ціннісної системи іншої соціальної групи.

У контексті нашої роботи важливою видається концепція маргінальності німецького філософа Г. Зіммеля. В «Експурсі про чужинця» він описує соціальний тип «чужинців» як осіб, які фізично перебувають в групі, при цьому не належать до неї історично, не поділяють її традиції тощо. «Чужинець, – пише Г. Зіммель, – подібно до бідняків або численних «внутрішніх ворогів», є елементом

самої групи. Його причетність до групи передбачає перебування одночасно і «поза» і «візаві» [5, с. 174]. Переважаючим видом діяльності «чужинців» є торгівля. В якості прикладу Г. Зіммель наводить історію європейських євреїв. Разом із тим, пропоновані ним підходи можна екстраполювати на будь-яких мігрантів як «чужинців», «прибульців». Філософ наголошує на конфліктності маргінального статусу «чужинців»: з одного боку, відстороненість від традицій та спільної історії груп, серед яких вони проживають дає їм свободу оцінювати ситуацію немовбито ззовні, з іншого – «чужинців» прийнято звинувачувати у підбурюванні до бунтів, покладати на них провину за соціальні негаразди, стигматизувати. Таким чином, група самостійно встановлює межі та дистанцію, що відокремлюють її від «чужих». Ці межі визначаються набором соціальних практик та моделей взаємодії із зовнішнім світом.

Підхід, запропонований Г. Зіммеlem, вказує на існування політичних і соціальних обмежень для досягнення «чужинцем» певного статусу. Тобто, перебування у статусі мігранта (нащадка мігрантів), бідняка, прекарія тощо, відтворюється протягом історії як встановлення межі між групою «господарів» та «іншими». В основі цього відтворення лежать патерни, завдяки яким «чужинці» відділяються від членів групи, пов'язаних не лише спільним географічним, а й культурно-ментальним простором.

Німецький правник і філософ К. Шмітт переніс Зіммелеве розрізнення «свій» – «чужий» на політичну сферу. Згідно з його підходом, у цій сфері образ «чужинця» означає не особистого супротивника, вигляд якого складається під впливом симпатій або антипатій, а саме громадського противника, де протилежність набуває поділу на групи «друг-ворог». У такій бінарності обидва елементи не можуть існувати один без одного. Будь-яка протилежність – релігійна, моральна, економічна чи етнічна – перетворюється на противагу політичну, якщо вона досить сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на друзів і ворогів. Застосовуючи модель К. Шмітта до аналізу явища прекарності, можна зауважити, що прекарії відіграють у суспільстві маргінальну роль «чужинців», тобто груп людей, які сприймаються вороже через знаходження у стані економічної нестабільності і невизначеності. Отже, можуть бути «внутрішніми ворогами», особливо у виняткових ситуаціях, коли суспільство перебуває у кризовому стані [6].

У нормальній ситуації держава забезпечує політичну єдність шляхом умиротворення внутрішніх конфліктів насамперед за допомогою політико-правових методів (серед таких можна назвати правове регулювання прекарних практик), але у виняткових ситуаціях необхідність умиротворення призводить до визначення державою «вну-

трішнього ворога», тобто, груп людей (це можуть бути мігранти, релігійні чи політичні організації, економічно невлаштовані особи, радикальні протестні групи тощо), яких призначають винними у кризовому стані. К. Шмітт зазначає, що конституційної, цивільної, правової держави це стосується не меншою мірою, аніж будь-якої іншої, незважаючи на всі обмеження, які накладаються конституційним законом на державу [6].

Важливий внесок у дослідження явища маргінальності також зробив американський соціолог Р. Парк. Ідеї його есе «Людська міграція і маргінальна людина» (1928) перегукуються з висновками, до яких раніше прийшов Г. Зіммель. Ця робота цікава в контексті нашого дослідження, адже мігранти становлять значну частину сучасного прекаріату. Р. Парк досліджував проблеми, з якими стикаються мігранти й переселенці, опиняючись між двох культурних просторів. Це спричиняє у них кризу ідентифікації: втративши колишній соціальний статус, соціальні зв'язки, соціальне середовище, систему ціннісних орієнтацій, людина складно адаптується до нових реалій. Р. Парк зазначає, що у ситуації «маргінальної людини» особистісна криза формує і певний тип людини [7, р. 355–356]. При цьому маргінальність мігранта не має негативних конотацій. Хоча мігрант є «чужинцем», становище спонукає його до гнучкості, розширення крогузору, до пошуку свого місця у нових соціальних практиках.

Аналіз маргінальності як соціокультурного феномену у 1930-х роках продовжив інший американський дослідник Е. Стоунквіст. Він визначив маргінальну особистість як «культурний гібрид», виокремлюючи такі її риси, як дезорганізація, тривожність, внутрішня напруга, ізолюваність, розчарування, відчай, руйнація суспільних зв'язків, егоцентричність, підвищена чутливість і самосвідомість, загострене почуття раси та расової приналежності, а також подвійна, нестійка і схильна до коливань ідентифікація, хворобливий стан духу, комплекс неповноцінності. Це в комплексі призводить до різних форм душевного розладу і соціальної девіації [8, с. 41]. Тобто, в Е. Стоунквіста маргінальна особистість набуває негативних рис внаслідок своєї несоціалізованості та некоріненості у соціокультурний простір. У подальших дослідженнях такий підхід стає домінуючим: маргінал сприймається як фігура, що перебуває у конфлікті із загально визначеними нормами, яку витісняють за межі загальноприйнятого, або вона обирає маргінальність добровільно [9, с. 145]. Водночас Т. Шибутані вважає, що такий стан не завжди несе у собі деструктивний елемент. Маргінальні групи здатні формувати власні спільноти зі своїми цінностями, а також мати високий рівень творчої активності.

Концепцію соціокультурної маргінальності розширив Е. Г'юз, розглядаючи її не лише як продукт культурних змішувань, але і як наслідок соціальної мобільності. Тобто, маргінальність виникає скрізь, де відбуваються соціальні зміни, які призводять до появи людей із невизначеною соціальною ідентифікацією. Своєю чергою Р. Мертон звернув увагу на те, що стан маргінальності виникає тоді, коли індивід намагається набути членства у позитивній референтній групі, яка його не приймає. Через це індивід перебуває у подвійній ідентифікації, тобто не завершує свою соціалізацію.

Важливими у контексті нашого дослідження видаються і дослідження соціально-ізолюваних груп у структурі суспільства. Так, Дж. Б. Манчіні вважає, що цей тип маргінальності відноситься до тієї частини населення, яка позбавлена громадянських прав, є бідною і безвладною. Міра маргінальності залежить від того, чи є соціальна ситуація, в якій опинилася людина, постійною і центральною частиною її життя [10, с. 175].

В українській соціальній філософії соціокультурний підхід розвиває В. Муляр. Він також дотримується тієї думки, що маргінальність може визначатися не лише як негативне явище для особистості чи соціальної групи, адже це явище пов'язане з потребою самореалізації. В. Муляр виокремлює три стадії процесу самореалізації в умовах маргіналізації суспільства: спочатку людина не усвідомлює, що її життя охоплене культурним конфліктом, тому вона у новій групі намагається адаптуватися; на другій стадії відбувається внутрішній конфлікт, коли людина усвідомлює, що має відповідати вимогам одночасно двох груп; третя стадія – наслідки внутрішнього конфлікту, вони можуть бути різними – від глибокої розчарованості до високого оптимізму й нових соціальних норм, які тільки згодом будуть сприйняті соціумом [11, с. 181].

Соціально-економічний підхід найповніше представлений у марксизмі, неомарксизмі й постмарксизмі та серед критиків цих соціально-філософських доктрин. Класики марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс вводять поняття «люмпен-пролетаріату», босяцтва – нижчих прошарків населення, або соціального дна. Теоретики марксизму наділяють це явище виключно негативними характеристиками: «Босяцтво – цей продукт пасивного зледячення найвищих верств старого суспільства, розворушене революцією пролетаріату, подекуди захоплюється рухом, але все його життєве становище дає спроможність легко його підкупити до реакційних каверз» [12, с. 22].

У подальшому термін «люмпени» розширився на всю маргінальну частину суспільства, до якої належали не лише хронічні безробітні, фактично прекарії, а й волоцюги, кримінальні елементи тощо. Якщо К. Маркс і Ф. Енгельс акцентували

на тому, що люмпени є продуктом капіталізму, по суті ворожим пролетаріату як революційному класу, то критики соціалістичних учень зміщують акцент саме на негативну роль маргіналів у революційних рухах. Зокрема, такий підхід знаходимо у популярних на межі XIX–XX ст. теоріях масового суспільства, появу якого теоретики пов'язують з руйнівним вектором активності мас і натовпів. Класик «психології мас і натовпів» Г. Лебон звертає увагу на злочинну поведінку представників соціального дна. За чисельністю ця група не є значною, але «ця маса людей із поганою славою постійно поповнюється і збільшується за рахунок усілякого роду авантюристів, людей із згнаною репутацією, які втратили своє добре ім'я і кредит довіри до себе в провінції і прийшли до великого міста у пошуках притулку» [13, с. 46]. Тільки-но соціальні протести набувають політичного характеру, на історичну арену виходять маргінали зі спрощеним розумінням соціальної рівності та її природи.

С. Сігеле, інший класик теорії масового суспільства, вважав їх винуватцями злочинів натовпу. У той же час цей прошарок нездатний до тривалого гуртування, оскільки не має стійких цінностей і чітких орієнтирів, а його активність мотивується ірраціональним бажанням помсти за перебування на соціальному дні. Таким чином, маргінали і люмпени ототожнюються не лише на підставі нижчого, упослідженого статусу у суспільстві, але й деструктивної спрямованості їхньої політичної активності [14].

У той же час існують інші підходи, які розрізняють маргіналів і люмпенів. Перші наділені певною власністю, мають певні прибутки від трудової зайнятості, але перебувають «між» кількома культурами. У разі існування соціальних ліфтів маргінали мають можливість змінити статус. Але при цьому їм складно піднятися на вищий соціальний рівень через вплив оточення або через індивідуальні психологічні особливості. Тому ця категорія ризикує і далі залишатися «між» своїм попереднім статусом і набути. В науковій літературі існує думка, що маргінали були завжди і у всіх суспільствах, часто вони виконували роль рушіїв соціальних змін. Як-от представники протестантських релігійних конфесій, що в Європі мали статус дисидентів і нонконформістів (пуритани, квакери, індепенденти та ін.), і переселялися до Америки з метою збудувати там Новий світ.

У той же час люмпени практично не мають власності, а їхні доходи залежать від тимчасової зайнятості. Ще раз звернемося до Марксового трактування босяцтва. У статті «18 брюмера Луї Бонапарта» він перераховує тих, хто відносився до паризького люмпен-пролетаріату: «Зубожілі гуль'ярї з непевними джерелами до існування й непевним походженням, поруч пройдисвіти, ви-

родки буржуазії, волоцюги, відставні солдати, випущені на волю в'язні, каторжні, що повтікали з галер, шахраї, штукарі, лазароні, кишенькові злодії, фіглярі, картярі, маклери, власники публічних домів, носії, писаки, катеринники, ганчірники, точильники ножиць, латальники котлів, жебраки, словом, вся та непевна, розбещена маса, яка хиталася сюди та туди, яку французи звать *la bohème...*» [12, с. 24]. Головна проблема люмпенів полягає у тому, що їх відштовхують всі інші соціальні групи, а вони самі стигматизуються і отже мають незначні шанси піднятися соціальним ліфтом. Інша проблема – внаслідок низької кваліфікації вони обмежені у виборі способу заробітку – або тимчасова зайнятість із непостійним і здебільшого низьким доходом (йдеться про прекаріїв), або кримінальний шлях.

Обидва підходи – ототожнення маргіналів і люмпенів (босяків) та розрізнення цих груп в контексті можливостей змінити свій статус, утім, об'єднані спільною думкою щодо високого рівня їхньої деструктивності. З огляду на це важливим для нашого дослідження видається аналіз соціальної бази тоталітарних режимів ХХ ст., зокрема, підтвердження або спростування думки щодо значної ролі маргіналізованих прошарків населення у процесі виникнення більшовицького та фашистських режимів.

Початок індустріальної доби характеризувався, з одного боку, ростом промислового виробництва, прискоренням науково-технічного прогресу, а з іншого, чисельними соціально-економічними кризами, пов'язаними зі швидким зростанням міського населення за рахунок низькокваліфікованих шукачів роботи із сіл, збільшенням чисельності міської бідноти, посиленням егалітаристських і протестних настроїв тощо. Як зазначає український дослідник Б. Дем'яненко, «під час криз інтенсивно тривав процес маргіналізації і люмпенізації суспільства, формувалися верстви населення, найбільш сприйнятливі до процесу наступної тоталітаризації, а саме: маргінальні групи і прошарки, які не займали стійкого становища в соціальній структурі і втратили соціально-культурну та соціально-етнічну ідентичність» [15, с. 3–4]. Таким чином, вказує дослідник, в індустріальних та індустріально орієнтованих у своєму розвитку країнах населення зазнало спокуси суспільного перевлаштування в той час, коли воно вперше отримало для цього необхідні можливості. Насамперед ідеться про формування масового суспільства. На тлі люмпенізації внаслідок економічної кризи, породженої Першою світовою війною, зростала роль держави, індивід опинився у тотальній залежності від неї.

Однак слід зауважити, що хоча маргіналізована, здекласована частина суспільства й підтримала політичні рухи, з яких надалі вирости тоталі-

тарні режими, стала їхньою соціальною основою, вона майже не була представлена на управлінському рівні, де домінуючу роль відігравали представники дрібної буржуазії, різночинців, офіційно зайнятих робітників. Це однаково стосується як більшовицького, так і фашистських режимів. Приміром, у першому складі більшовицької Ради народних комісарів не було жодної особи, яка походила із робітничого класу або з люмпенізованих мас. Лише двоє членів походили із селянства. Те саме стосується і Великої фашистської ради Італії, де першість мали вихідці з родин службовців або військових. Серед керівництва німецьких нацистів також більшість склали вихідці з різночинців. Отже, маргіналізовані прошарки населення сформували соціальну базу політичних рухів тоталітарного ґтибу, але до вищої влади допущені не були. Водночас представники люмпенства рясніли в каральних органах, зокрема, серед чекістів, які здійснювали «червоний терор», та у середовищі радикалів – італійських «чорносорочників» і німецьких «штурмовиків».

На завершення аналізу маргіналізованих груп як соціальної бази тоталітарних режимів ХХ ст. варто зауважити, що самі ці групи не зникли за тоталітаризму, але використовувалися державою для різних цілей. Для прикладу: в СРСР існувала практика «розщеплення» етнічного складу населення в республіках, які входили до його складу, шляхом переселення на їхні терени вихідців із переважно незаможних регіонів РРФСР. Цей процес відбувався під гаслом «пролетаризації», в Україні особливо активно він зачепив промислові осередки. Супутньою йому була політика зросійщення та штучного розмивання української ідентичності російською, а за фактом – імперською, насиченою ідеологічними штампами про вищість російської культури над іншими культурами народів СРСР.

Автори дослідження «Україна і Росія в історичній ретроспективі» наводять наступну статистику. Якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн росіян (12%), то в 1959 р. – 7 млн (16%). Згідно з переписом населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн, що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979. За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилась на 0,9%, а питома вага росіян збільшилась з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян – на 60%. Частка росіян в населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, тоді як частка українців перевершувала частку росіян лише в 3,3 рази [16, с. 17]. Цифри свідчать про сплановану політику зміни національного складу. Як констатував український письменник і філософ І. Багрянний, «більшевизмові залежить на створенні єдиної тоталітарної червоної імперії з єдиною адміністрацією, єдиною мовою, єдиною культурою,

єдиною ідеологією й політикою. <...> Жахливим терором російський червоний фашизм (большевізм) намагається перетворити 100 національностей в так званий «єдиний советський народ», цебто фактично в російський народ» [17, с. 666–667].

Крім того, реалії радянського способу життя породили такі специфічні соціальні групи, як спекулянти, бомжі. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих людей, «не зайнятих суспільно корисною працею». Як вказують автори згаданого дослідження, в СРСР в добу «застою» процвітало пияцтво – і в побуті, і на виробництві. Така ситуація склалася тому, що протягом тривалого часу в радянському суспільстві існували сили, зацікавлені в спованні народу, відверненні його уваги від реалій політичного та соціального життя [16, с. 145]. Тобто, фактично йдеться про державну політику з люмпенізації частини населення.

Криза революційних ідеологій, негативні практики втілення ідей соціальної рівності, що призвели до підйому тоталітаризму, глобалізація економіки, прискорення науково-технічного прогресу і, як наслідок, підвищення вимог до рівня освіти працівників, їхньої кваліфікованості, – все це сумарно сформувало нові форми соціальних конфліктів, в яких задіяні маргінальні групи. Серед інтелектуалів першою діагностувала ці зміни німецька мислителька Г. Арендт. У «Джерелах тоталітаризму» (1951) вона осмислила такий соціальний феномен індустріалізації як «зайві люди», викинуті з суспільства. Саме «зайві» люди починали сприйматися як винуватці економічних криз, бідності, безробіття тощо. Першою історичною формою їх прояву стала юрба, що «складається вона фактично із зайвих людей усіх класів» [18, с. 199]. Юрба знаходиться поза соціальними зв'язками та політичним представництвом, проте ця десоціалізована людська маса під умілою орудою вождів трансформується в силу, яка в реаліях тоталітарного ладу стає носієм «волі народу» [19, с. 40].

Друга історична форма прояву «зайвих людей» – маси. Підхід Г. Арендт до розуміння мас відрізняється від класичних теорій масового суспільства. Вона вказує, що єдиною спільністю мас та юрби є те, що «вони в обох випадках перебувають поза всіма соціальними відгалуженнями і нормальним політичним представництвом» [18, с. 363]. Г. Арендт називає маси «новою жахливою негативною солідарністю». Чисельність цієї маси цілкомитово невдоволених людей різко зросла після Першої світової війни. Втрапивши звичні соціальні зв'язки внаслідок краху класової системи, байдужі до громадських обов'язків маси виявилися чутливими до впливу на них вождів. Так, маси сприяли встановленню диктатури, а потім і тоталітаризму, і в такий спосіб знищили основи демократії.

До історичної ролі бідноти й чорноробів Г. Арендт повертається у пізнішій роботі – «Про революцію». На прикладі Французької революції вона показує, як свободу і права людини (їх проголошували метою революції) замінили «щастям народу». Під останнім розумілися саме бідні прошарки населення (санкюлоти), які підтримали революцію. «Історично саме в цей момент революція переросла у війну – у громадянську війну всередині країни та у зовнішні війни з іноземними державами. Натомість знову завойована, але ніколи належним чином не конституційована влада народу переродилася в хаос насильства» [20, с. 122]. Г. Арендт також підкреслює, що «перетворення Прав Людини на права санкюлотів стало поворотним моментом як для Французької революції, але й всіх наступних революцій» [20, с. 77]. Вони обмежувалися у своїх цілях боротьбою лише з нужденністю й нерівністю.

Філософські пошуки протестного потенціалу в умовах глобалізаційних процесів велися в колах неомарксистів та постмарксистів. Такими потенційними протестними групами визначалися «аутсайтери» – маргінальні групи, невдоволені своїм соціальним статусом. Німецький філософ, представник Франкфуртської школи Г. Маркузе відносить до «аутсайдерів» «нижчий прошарок знедолених, експлуатованих і переслідуваних представників різних рас і кольорів шкіри, безробітних і тих, хто втратив надію знайти роботу» [21, с. 132]. Він не вживає термін «прекарій», але з його характеристики «аутсайдерів» розуміється, що йдеться у тому числі про представників прекаріату. Г. Маркузе вважає, що опозиція цих прошарків населення є революційною, «навіть якщо такою не є їхня свідомість» [21, с. 132]. Поява на авансцені нового історичного суб'єкта пояснюється ним насамперед зміною суспільної ситуації і необхідністю розробки нової стратегії революційного процесу. Крім того, молоді інтелектуали і декласовані верстви суспільства менш за все інтегровані в систему, а тому їхня свідомість менш, ніж свідомість інших, «заражена одновимірністю», знаходиться під впливом маніпуляцій [22, с. 48].

Таким чином, центр тяжіння революційного протесту переноситься у бік невиробничих соціальних верств. Однак ця революційна меншість відіграє лише роль каталізатора, а в якості потенційного носія революційних змін Г. Маркузе бачить технічну інтелігенцію, її він характеризує як новий робітничий клас. Отже, «аутсайтери» нездатні здійснити докорінні зміни, але протести знедолених маргіналів проти свого упослідженого становища підштовхують низку інших масштабних процесів.

Новітнім переосмисленням концептів «зайвих людей» Г. Арендт та «аутсайдерів» Г. Маркузе можна вважати теорію некрополітики камерунського

філософа А. Мбембе. Предметом його дослідження є аналіз того, як влада маркує певні категорії населення «непотрібними», а відтак приреченими на соціальну чи навіть фізичну смерть. За визначенням А. Мбембе, некрополітика пояснює різні способи, якими в сучасному світі створюються «світи смерті», нові й унікальні форми соціального буття, де величезні популяції потрапляють в умови життя, які надають їм статус «живих мерців». У сучасному світі некрополітика проявляється в жорстоких і радикальних діях влади, таких як усунення «непотрібних людей», кричущих порушеннях прав і людської гідності жінок, сексуальному рабстві [23, с. 11–40]. Оскільки у суспільстві гіперспоживання цінність людського життя визначається його економічною рентабельністю, позбавлення від «непотрібних людей» стає помітною рисою епохи глобалізації. А. Мбембе вважає, що основним конфліктом першої половини ХХ ст. буде не зіткнення релігій і цивілізацій, а влади фінансів і влади людей, гуманізму і нігілізму, коли «в результаті злиття знання, технології і ринків презирство викликатиме всякий, кому нема чого продати» [24, с. 396].

Важливою у контексті нашого дослідження є концепція «множини» (multitude) постмарксистів А. Негрі та М. Гардта. Вони вказують, що нині, коли капіталізм став глобальною Імперією, окрім власне робітничого класу існує величезна кількість пригноблених груп – прекаріат, національні меншини, мігранти тощо. Всі вони об'єднуються самим фактом гноблення, яке може бути різним та проявлятися в будь-яких сферах життя (пригноблення жінок, вслякі форми расизму, ксенофобії). У цьому зв'язку «множина» є стратегією солідаризації соціальних груп, відкритих до політичної дії, спрямованої на зміну існуючої системи.

М. Гардт і А. Негрі вважають помилковим традиційне визначення робітничого класу як єдиного, здатного боротися за свої права, включаючи до пролетаріату всіх, хто працює і зайнятий виробництвом. Вони критикують соціалістичні вчення за неповагу до найбідніших прошарків населення, яким приписують реакційні погляди та політичну неорганізованість та зазначають: «Фактично термін люмпени (або лахміття пролетаріату) іноді використовувався для того, аби демонізувати всіх бідняків без винятку» [25, с. 167]. У той же час, пишуть М. Гардт і А. Негрі, бідняки, безробітні і частково зайняті, мігранти активно задіяні у виробництві, навіть якщо не отримують постійної заробітної платні.

Висновки

1. У соціальній філософії дослідження прекаріїв може мати місце і в контексті дослідження маргінальних груп: тут вони розглядаються як категорія людей, що перебувають у суспільстві в упослідженому становищі. Це проявляється

у сприйнятті їх як «чужинців» (Г. Зіммель), «юрби» (Г. Лебон), «внутрішніх ворогів» (К. Шмітт), «зайвих людей» (Г. Арндт), «непотрібних людей» (А. Мбембе).

2. Як й інші маргінальні групи, прекарії характеризуються як нестабільні, деструктивні, нездатні до самоорганізації маси. Тобто, вони набувають переважно негативних конотацій. На них покладається історична провина за підтримку диктатур і тоталітарних режимів. Зокрема, у марксистській концепції найбідніші верстви, до яких належать і прекарії, зараховують до «люмпен-пролетаріату», босяцтва, приписують їм реакційні погляди, через що вони сприймаються як вороги організованого пролетаріату, по суті як контрреволюційна сила. Разом із тим, цей підхід у соціальній філософії лівого політичного спектру зазнав еволюції. У неомарксистів (Г. Маркузе) маргінальні групи «аутсайдерів» постають опозицією до «одномірного» суспільства, є протестними за своєю суттю, але при цьому їхня роль применшується: вони не наділені революційною свідомістю, здатні стати каталізатором змін, але не їхньою організованою силою. У постмарксистів (А. Негрі, М. Гардт) прекарії, як й інші пригноблені маргінальні групи (мігранти, національні та сексуальні меншини тощо) солідаризуються у боротьбі з існуючим суспільним ладом (Імперією), утворюючи революційну «множину».

3. Маргінальність притаманна усім суспільствам, вона посилюється в періоди соціальної нестабільності, але це не є закономірністю. Історії відомі приклади, коли маргіналізація ставала елементом державної політики. Зокрема, в СРСР існували практики розмивання національної ідентичності в радянських республіках шляхом переселення туди під гаслом «пролетаризації» люмпенізованих мас із слабо розвинених регіонів РРФСР.

4. Головною небезпекою в процесі подолання маргінального стану є відчуження соціумом людей, які намагаються змінити свій статус. Зокрема, у випадку з прекаріями це проявляється у відсутності чи мінімальній кількості соціальних ліфтів. Прекарії, які стигматизуються соціумом як невдахи, аутсайтери потрапляють у замкнене коло, не маючи можливості знайти постійну високооплачувану роботу. Це призводить до аномії і, як кінцевий наслідок, повернення до маргінального стану.

5. У соціальній філософії домінує думка, що маргінальна особистість набуває негативних рис внаслідок своєї несоціалізованості та не вкоріненості у соціокультурний простір. Проте стан «межовості» між попереднім і набутим соціокультурними просторами не є вираком для особистості. Вибір на користь приналежності до позитивних груп стимулює «маргінальну людину»

до зміни свого статусу. Крім того, маргінальні групи здатні формувати власні спільноти зі своїми цінностями, мати високий рівень творчої активності. Також стан прекарності може бути свідомим вибором особистості, яка вбачає у ньому прояв власної свободи.

Література

1. Savage M. A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*. 2013. 2 (47). P. 219–250.
2. Mansel J. Heitmeyer W. Precarity, Segregation, and Poverty in the Social Space – Overview of the Research Status, 2010. URL: <http://www.difu.de/publikationen/precarity-segregation-and-poverty-in-the-social-space.html>
3. Pilling D. Japan is creating jobs but workers do not prosper Casualisation of the workforce is stifling the refractory experiment. *Financial Times*. September, 10, 2014. URL: <https://www.ft.com/content/ff22e590-374a-11e4-8472-00144feabdc0>
4. Standing G. *The Precariat : The New Dangerous Class*. London and New York: Bloomsbury Academic, 2011.
5. Зиммель Г. Эскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. *Альманах журнала «Социологическое обозрение»*. СПб. : Владимир Даль, 2008. С. 7–13.
6. Schmitt C. *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Berlin : Duncker und Humblot, 1993. 72 s.
7. Park R. E. *Race and culture*. Glencoe, IL : The Free Press, 1950. 403 p.
8. Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 38–48.
9. Фарж А. Маргиналы. 50/50. Опыт словаря нового мышления (под ред. Ю. М. Афанасьева, М. М. Ферро). Москва : Прогресс, 1989. С. 143–146.
10. Камінська С. В. Наукові підходи до дослідження маргінальності у суспільних науках. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 27. С. 169–182.
11. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир : ЖІТІ, 1997. 214 с.
12. Маркс К. 18 брюмера Луї Бонапарта. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/19/marx-18-brumaire>
13. Омельченко Ю. В. Маси і натовпи: соціально-філософський аналіз [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 179 с.
14. Сигеле С. Преступная толпа : опыт коллективной психологии. Москва : Акад. проект, 2011. 124 с.
15. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Київ, Нелень, 2000. 253 с.
16. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нарис : в 3 т. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2 : Радянський проект для України, 2004. 528 с. URL: <https://buklib.net/books/31375/>.
17. Багряний І. Вибрані твори у двох томах. Том II. Київ : Юніверс, 2006. 704 с.
18. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і літера, 2002. 539 с.
19. Пикало А. Етичні уявлення тоталітаризму в політичній філософії Ганни Арендт. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Випуск 61. 2019. С. 38–46.
20. Арендт Х. О революції. Москва : Європа, 2011. 464 с.
21. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 87–134.
22. Козакевич І. О. Основні риси високорозвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». *Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2010. Вип. 4. С. 43–49.
23. Mbembé J.-A., *Necropolitics*. *Public Culture*. Volume 15, Number 1, Winter 2003. P. 11–40.
24. Омельченко Ю. Некрополітика як форма біополітики. *Київські філософські студії – 2019*. Матеріали наукової конференції (м. Київ, 16–17 травня 2019 р.): тези доповідей / за заг. ред. проф. Р.О. Додінова. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С. 395–397.
25. Хардт М., Негри А. *Імперія* / Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменської, М. С. Фетисова. Москва : Праксис, 2004. 440 с.

Анотація

Олійник І.Д. Маргіналізація та соціальна ізоляція та як засадничі параметри дослідження прекарних практик. – Стаття.

Стаття містить спробу соціально-філософського аналізу прекарних практик через поняття маргінальності та соціальної ізоляції. Адже і маргінальні групи, і прекарії характеризуються як нестабільні, деструктивні, не здатні до самоорганізації маси. Автор проводить аналіз, користуючись двома методологічними підходами – соціокультурним та соціально-економічним. У рамках соціокультурного підходу розглянуто концепції Г. Зіммеля, К. Шмітта, Р. Парка, Е. Стоунквіста, Е. Г'юза, В. Муляра. На думку автора, загальний тренд цих досліджень пов'язаний із розумінням прекаріїв і маргіналів як фігур, що перебувають у конфлікті із загальноприйнятими нормами, витіснені за межі загальноприйнятого, або обирають таке витіснення добровільно. Ці групи здатні формувати власні спільноти зі своїми цінностями, а також мати високий рівень творчої активності. Соціально-економічний підхід представлений у статті концепціями марксизму, неомарксизму, постмарксизму та критиків цих соціально-філософських доктрин. Зокрема, у марксистській концепції найбідніші верстви, до яких належать і прекарії, зараховують до «люмпен-пролетаріату», босяцтва, приписують їм реакційні погляди, через що вони сприймаються як вороги організованого пролетаріату, по суті як контрреволюційна сила. Разом із тим, цей підхід у соціальній філософії лівого політичного спектру зазнав еволюції. У неомарксизмі (Г. Маркузе) маргінальні групи «аутсайдерів» постають опозицією до «одновимірного» суспільства, є протестними

за своєю суттю, але при цьому їхня роль применшується: вони не наділені революційною свідомістю, здатні стати каталізатором змін, але не їхньою організованою силою. У постмарксизмі (М. Гардт, А. Негрі) прекарії, як й інші пригноблені маргінальні групи (мігранти, національні та сексуальні меншини тощо) солідаризуються у боротьбі з існуючим суспільним ладом (Імперією), утворюючи революційну «множину».

Ключові слова: маргіналізація, соціальна ізоляція, прекарні практики, прекаріат, соціокультурний підхід, соціально-економічний підхід.

Summary

Oliinyk I.D. Marginalization and social isolation and as the basic parameters of the study of precarious practices. – Article.

The article contains an attempt at a socio-philosophical analysis of precarious practices through the concepts of marginality and social isolation. After all, both marginal groups and the precarious are characterized as unstable, destructive, incapable of mass self-organization. The author conducts the analysis using two methodological approaches – sociocultural and socio-economic. The concepts of G. Simmel, K. Schmitt, R. Park, E. Stonequist, E. Hughes, and V. Mulyar are considered within the framework of the sociocultural approach. The general trend of these studies is related to the understanding of the precarious and the marginalized

as figures who are in conflict with generally accepted norms, displaced beyond the boundaries of the generally accepted, or choose such displacement voluntarily. These groups are able to form their own communities with their own values, and also have a high level of creative activity. The socio-economic approach is represented in the article by the concepts of Marxism, neo-Marxism, post-Marxism and critics of these socio-philosophical doctrines. In particular, in the Marxist concept, the poorest strata, which also includes the precarious, are counted among the “lumpen proletariat”, idolatry, attributed to them reactionary views, due to which they are perceived as enemies of the organized proletariat, essentially as a counter-revolutionary force. However, this approach has undergone evolution in the social philosophy of the left political spectrum. In neo-Marxism (H. Marcuse), marginal groups of “outsiders” appear as opposition to a “one-dimensional” society, are protestant in nature, but at the same time their role is diminished: they are not endowed with revolutionary consciousness, capable of becoming a catalyst for change, but not their organized force. In post-Marxism (M. Hardt, A. Negri), the precarious, like other oppressed marginal groups (migrants, national and sexual minorities, etc.) stand in solidarity in the struggle against the existing social order (Empire), forming a revolutionary “multiple”.

Key words: marginalization, social isolation, precarious practices, precariat, socio-cultural approach, socio-economic approach.